

תוכן העניינים

7הקדמה

9חלק א - החוויה

פרק א - התכלית: דירה בתחתונים / 13

פרק ב - החוויה הקיומית של עובד ה': בספר התניא / 27

פרק ג - החוויה הקיומית של עובד ה': בספרי הדרושים / 37

פרק ד - השפעתה של הדבקות בה' על החוויה הדתית / 47

פרק ה - השמחה / 63

79חלק ב - האמונה

פרק ו - אמונה, לא מה שחשבת / 83

פרק ז - הנשמה: עוגן האמונה / 93

פרק ח - איך מגיעים לאמונה? / 105

119חלק ג - השכל

פרק ט - השכל: כלי הפכפך וחסר יציבות / 125

פרק י - השפעתו הדלה של השכל על עולם המעשה / 139

פרק יא - יכולתו המוגבלת של השכל בעולם השמימי / 147

פרק יב - דברים באמונה ובתורה שהשכל אינו יכול להשיג / 159

187.....נספחים.

קיצורים ביבליוגרפיים / 187

ראשי תיבות / 189

ראשי פרקים לחיי בעל התניא / 191

הקדמה

בעל התניא - רבי שניאור זלמן מלאדי (1745-1812) - היה מגדולי הדורות שעמדו לעם ישראל. בעשורים האחרונים של המאה ה-18 נהפך בעל התניא למנהיג התנועה החסידית בליטא ובילרוסיה, ומתוך כך חסידות חב"ד המפורסמת נבנתה והלכה. יריעת הכתיבה של בעל התניא עצומה: ספר התניא הוא הידוע והמוכר ביותר. נוסף עליו נכתבו כשלושים ספרי דרושים, רובם סביב פשוט השבוע. בהלכה ידוע חיבורו - שולחן ערוך הרב, אשר נחשב אחד מעמודי התווך של הפסיקה במאות השנים האחרונות. על אלה יש להוסיף שני כרכים של איגרות, שבעל התניא כתב במהלך חייו, ספר שו"ת, ומספר רב של סיפורי חסידים שהגיעו אלינו אודות דמותו האדירה. על חייו של בעל התניא, על ספריו ועל מורשתו הרוחנית - נכתבו עד היום אין-ספור מאמרים, מחקרים וספרים.

ספר התניא הוא מנכסי צאן ברזל של עם ישראל. פירושים רבים נתחברו על הספר במהלך הדורות, ובשנים האחרונות אפשר למצוא אודותיו אלפי שיעורים במדיה המקוונת. לאור השפע העצום הזה עולה השאלה: מה הספר שלפניכם בא לחדש?

בשנים תשס"ח-תשע"ג (2008-2012) זכיתי לכתוב עבודת דוקטור על הגותו של בעל התניא. אחרי עוד ארבע שנות מחקר, העבודה יצאה לאור כספר, בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, בכותרת: חיוב השכל ושלילתו בהגותו של רבי שניאור זלמן מלאדי.¹ עבודת מחקר בהיקף כזה דרשה היכרות עם כלל כתביו של בעל התניא. במסגרת זו נחשפתי לספרים רבים, שעין הקורא הממוצע לא שזפתם. חומרים

1. כמה שבועות לאחר צאת הספר, לקראת יח' אלול תשע"ט, פורסמה בשבועון כפר חב"ד כתבה גדולה על הספר (גיליון מספר 1824, עמ' 36-42). כשלושה חודשים לאחר מכן, לקראת יט' כסלו תש"פ, התפרסם בעלון שיחת השבוע (גיליון מספר 1719), ראיון שנערך איתי על הספר. מאמרים נוספים הופיעו ב: מעיינותיך (גיליון 61, עמ' 27-31), ובחוברת בשעריך התניא של מיזם צמאה (כסלו תשפ"א, עמ' 42-46).

רבים ומאלפים נגלו לנגד עיניי; חומרים שהאירו באור חדש רעיונות חשובים מספר התניא. אז עלה הרעיון להוציא ספר שישתדל להציג את עקרונות היסוד של ספר התניא לאור ספרי הדרושים של מחברו. אם כן, אפשר להבין, שהספר שבידכם אינו מציע פירוש רציף לספר של בינונים. מטרתו להרחיב את מבטו של לומד התניא על סוגיות מרכזיות בספר, וזאת בעזרת מקורות מספרי הדרושים.

עבודת הדוקטור שכתבתי הקיפה נושאים רבים, ואולם במסגרת הנוכחית רק מקצתם יבואו לידי ביטוי. הבחירה באלו נושאים לעסוק ובאלו לא, התבססה על השיקולים האלה:

א. נושאים שנראו לי מעשיים לעבודת ה' בדורנו קיבלו עדיפות מנושאים ישומיים פחות.

ב. נכללו בספר נושאים שמצאתי עליהם חומרים משמעותיים בספרי הדרושים; חומרים שחשבתי שבכוחם להאיר באור חדש רעיונות מרכזיים בספר התניא.

ג. הגותו של ר' נחמן מברסלב והשוואתה לרעיונות של בעל התניא לא באה לידי ביטוי בחיבור הנוכחי, למרות שבעבודת המחקר היה לה נתח משמעותי.

ד. ספרות המחקר האקדמית הענפה שהתפתחה סביב הגותו של בעל התניא נשארה גם היא מחוץ לספר זה.

במקביל לניפוי החומרים, הוכנסו לספר חומרים חדשים רבים, שלא הובאו בעבודת הדוקטור, אך התאימו למטרתו של הספר הנוכחי. נוספו גם ניתוחים, תובנות ומקורות רבים הקשורים ליחס בין ספר התניא וספרי הדרושים. כל החומרים - הישנים והחדשים - נערכו ונבנו מחדש, כדי ליצור מהם את החיבור שלפניכם.

תקוותי שהספר יצליח להעמיק ולהרחיב את הלימוד בספר התניא, ושנזכה כולנו לביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן.

פרק א

התכלית: דירה בתחתונים

לשם מה ברא הקב"ה את העולם? שאלה יסודית זו איננה עולה על הפרק אם מניחים שהעולם נוצר באורח אקראי או שהיה קיים מאז ומתמיד.³ ברם, התפיסה היהודית גורסת שהקב"ה ברא את העולם בכוונת מכוון, ולכן עולה השאלה: לשם מה? בעל התניא מביא את התשובה הבאה: "תכלית בריאת עולם הזה הוא שנתאוהו הקדוש ברוך הוא להיות לו דירה בתחתונים" (תניא, פרק לו). ובניסוח אחר: "תכלית בריאת העולם הוא בשביל התגלות מלכותו יתברך" (שער היחוד והאמונה, ז). הקב"ה ברא את העולם כדי שהברואים יגלו את מלכותו בעולם שברא. ואולם רעיון הדירה בתחתונים נתקל בשתי בעיות:

א. הקב"ה נמצא בכל מקום - "מלוא כל הארץ כבודו" (ישעיהו ו, ג) - אם כן, איך ייווצר צורך לגלות אותו; הלוא הוא אמור להיות הישות הנוכחת ביותר בתבל?

3. חכמי ישראל בימי הביניים קראו לתפיסה זו "עולם קדמון", וגם בעל התניא משתמש במונח זה: "הנה היא באה מפילוסופי האומות המינים ימ"ש, שעיקר אפיקורסות שלהם בנוי על הסברה באומרים מחמת זה שהעולם קדמון כלומר מחויב המציאות" (הקצרים, עמ' תקטז). אם העולם 'מחויב המציאות' כלומר תמיד היה קיים, אין טעם לשאול לשם מה נוצר.

ב. הקב"ה מחיה את העולם בכל רגע ורגע, ואמור להיות הדבר הגלוי והבולט ביותר בכל מקום?

את הבעיות האלה אפשר לפתור אם הקב"ה יברא את העולם באופן כזה שהעולם יסתיר ויעלים אותו. במילים אחרות, כדי שרעיון דירה בתחתונים יהיה אפשרי, הקב"ה - שהיה אמור להיות הדבר הנוכח ביותר בתבל - העלים את עצמו. המהלך הזה מהותי כליכך עד שהשפה העברית בחרה דווקא בו כש'חטיפשה' מונח שיתאר את היקום. אפשר היה למצוא או להמציא מונחים שונים, אבל דווקא המילה עולם נבחרה. ללמדנו שהתכונה המהותית ביותר של המקום שבו אנו חיים, יותר מכל תכונה אחרת שיש לו, היא - שהוא מעלים את ריבונו של עולם.

באחד מדרושויו אומר בעל התניא:

נתאוהה הקב"ה להיות לו דירה בתחתונים דהיינו שיהיה הסתר והעלם עצמותו ויהיה עולם התחתונים (הנחות הר"פ, עמ' קסה).

התאוותו של הקב"ה לדירה בתחתונים 'מחייבת' אותו כביכול ליצור את התחתונים, כלומר לברוא מציאות המוגדרת 'תחתונים', היינו שקיומו של הבורא מוסתר ממנה. הישות שהיתה אמורה להיות הנוכחת והבולטת ביותר, בחרה להעלים את עצמה, כדי ליצור את עולם התחתונים, שאז תיפתח לפני בני-האדם האפשרות לגלות את הבורא בתוך העולם וההסתר.

בדרוש אחר בעל התניא אומר: "כי באמת לית אתר פנוי מיניה ואתה מחיה את כולם... וכל העולמות הוא הסתר וצמצום רק לעינינו" (הנחות הר"פ, עמ' קסו). איך ייתכן שהעולם מעלים את הקב"ה, והרי לית אתר פנוי מיניה? אלא הקב"ה 'תיכנת' אותנו כך, שאיננו רואים את הנוכחות האלוקית בעולם. מטבע בריאתנו אנחנו 'מרכיבים משקפים' שאינם מאפשרים לנו לראות צבעים מסוימים, אף-על-פי שבמציאות, הצבעים האלה הם הנוכחים ביותר. הברואים נבראו "באופן שהם בחינת יש ונפרד... כשביל שאחר כך יתבטל היש לאין... וזהו נחת רוח לפניו יתברך שיהיה יש, ושיתבטל" (תורה אור, ע ע"א).

הברואים היו אמורים להיות בטלים לבורא, שהרי הוא ברא אותם והוא מקיים ומחיה אותם בכל רגע ורגע. נדמיין את ראובן, שכל יום נותן לשמעון את מה שהוא צריך: מגורים, לבוש, אוכל, פרנסה, בריאות, משפחה ועוד. היעלה על הדעת ששמעון יכחיש את קיומו של ראובן? היעלה על הדעת ששמעון לא יהיה אסיר תודה לראובן? ואולם כשמדובר בבורא עולם אנו עדים למהלך אחר. למרות שכל מה שיש לאדם ניתן מהקב"ה, הקב"ה 'תיכנת' את האדם כך שירגיש את עצמו 'יש ונפרד'. הקב"ה יצר את העולם "שיהיה העולם נראה דבר נפרד בפני עצמו" (שער היחוד והאמונה, ז) כלומר מנותק ובלתי תלוי בבורא. או בניסוח אחר: "שאנו רואים הגשמיות ליש והרוחניות לאין" (עה"ת ב, עמ' תשכט). כלומר, בעיניים הטבעיות של האדם, מה שיש זו הגשמיות, ואילו הרוחניות אינה קיימת. המטרה היא שהסתכלות טבעית זו תתהפך, ובסופו של דבר ה"יש הנפרד" יגלה את בוראו ו"יתבטל לאין".

בפירושו לסידור, בעל התניא מנסח זאת כך:

להסיר העיוורון דעיני בשר הרואים את הטפל לעיקר, ואין משיגים ביטול הטפל היש לגבי האין העיקר, ושכל דבר נברא יש גשמי בטל לגבי כוח הרוחני האלוקי המחיה ומהווה אותו מאין (סידור, רפד ע"ב).

המבט הטבעי של האדם, שלפיו החומר קיים והרוחניות לא, מבט זה מוגדר על-ידי בעל התניא כעיוורון; תיאור חריף ביותר. אדם בטוח שעניו פקוחות, אך בעל התניא אומר שהוא עיוור! נדמה שתיאור זה מבטא היטב את המהפך האדיר שנדרש מהאדם. בדומה להלם שיאחז בעיוור ברגע שיהיה מסוגל לראשונה בחייו לראות, כך גם יקרה לאדם שיצליח לפקוח את עיניו ולגלות שמה שהיה בעיניו 'יש' הוא למעשה 'אין', ומה שהיה בעיניו 'אין' הוא ה'יש' האמיתי.

במקום אחר מזהיר בעל התניא שגם אם אדם, במהלך חייו, לא יהפוך את היש לאין, הרי במותו התמונה תתבהר, ואז יתבייש מאוד על שהפך את העיקר לטפל ואת הטפל לעיקר: "אבל בצאת הנפש מהגוף אזי רואים... [ש]היה מקח טעות לגמרי מה שהיה נראה לו העולם ליש ודבר בפני עצמו. ואזי הבושה גדולה עד

למאוד על שכל מחשבותיו ומגמותיו היו בהבלי העולם ובעסקיו... והוא חוצפה והעזה גדולה" (ליקוטי תורה ויקרא, לה ע"ב).

1. שתי רשויות!?

מצב לא הגיוני זה, בו הדבר שאמור להיות הנוכח ביותר איננו מורגש כלל, עלול להוביל למחשבת כפירה ח"ו:

הנה אנחנו מרגישים עולם ומלואו. אם כן, יש מקום לומר ח"ו שתי רשויות. יש האחד המהווה והמחיה והראוי להיות הכל בטל נגדו, והאחד שמכסה את הכל בלי להרגישו.⁴

העובדה שאנחנו "מרגישים עולם ומלואו", כלומר, חווים את העולם באופן כזה שהוא איננו משקף את יוצרו, עלולה לגרום למחשבה שלפנינו מאבק בין שני אלים: 'האל הטוב', שמחיה את העולם ומקיימו, ו'האל הרע', שמסתיר את האל הטוב ו'מטשטש את עקבותיו'. בדברים חריפים אלה אפשר לראות עד כמה הרעיון שהקב"ה נעלם מהבריאה קשה להבנה בעיני בעל התניא. זה מצב לא הגיוני עד כדי כך, שהוא עלול להביא למחשבה שבעצם לפנינו מאבק בין שני אלים! לכאורה לא יעלה על הדעת שאותו אל גם בורא את העולם ומחיהו, וגם מסתתר ואיננו נוכח בעולם. כביכול הרבה יותר הגיוני ששני אלים נאבקים ביניהם. מובן שבעל התניא דוחה אפשרות זו ואומר: "שגם הכיסוי המכסה את הדבר הוא חיותו ורצונו יתברך" (שם). ברור שאין 'אל טוב' ו'אל רע'. ברור שיש אל אחד, שגם מחיה וגם מכסה. ואף-על-פי-כן, ההוה-אמינא של בעל התניא שיש שני אלים ממחישה עד כמה רעיון היעלמותו של הבורא הוא כמעט בלתי-נתפס בעיניו.

4. בונה ירושלים, עמ' 1. בכמה מקומות בעל התניא אומר שהכפירה אכן נובעת מהעובדה שהעולם מעלים את הקב"ה. ראו למשל: סידור, קמב עמ' ב; תקסח עמ' קסט; תקעב עמ' רלב.

בנקודה זו, שבה בעל התניא שולל את רעיון 'שתי הרשויות', חשוב להבהיר עניין מהותי. מאחר שיש רשות אחת בלבד - הקב"ה, שהוא טוב ומטיב - הרי ששורש המציאות הוא הטוב המוחלט. יש רע בעולם, אבל אין הוא שורשי אלא נספח לטוב. לכן בעל התניא משתמש במקומות רבים במונח 'קליפה' - וזאת בעקבות גדולי המקובלים, שכן קליפה נספחת לפרי ואיננה עיקר מהותו. הפרי עצמו טוב ובריא; הקליפה משנית אליו. וכך צריך להבין את היחס בין הטוב והרע בעולם. לרע תפקידים שונים בבריאה, אבל כמו הקליפה, זורקים אותה כשרוצים להגיע לפרי, משום שהקליפה משרתת את הפרי ואינה מטרה כשהיא לעצמה. משל הפרי מלמד אותנו עוד דבר: הפרי עצמו מגדל את הקליפה, כדי שתקיף אותו ותגן עליו. הקליפה מסייעת לפרי, היינו שהרע משרת את הטוב, וזה מלמד שהעולם בפנימיותו טוב, אלא שלעיתים הוא נזקק לרע כדי להתקדם.

עניין זה חיוני להבנה נכונה של רעיון שתי הנפשות - הנפש האלוקית והנפש הבהמית - שחזרו את ספר התניא. מתיאורים שונים של רעיון זה בתניא (ונדון בהם בהמשך), אפשר לטעות ולחשוב שמדובר בשני כוחות שקולים, הנלחמים זה בזה. הבנה שכזו תחזיר אותנו 'בדלת האחורית' לרעיון 'שתי הרשויות', שבעל התניא דחה על הסף. לפיכך יש להבהיר שהנפש האלוקית היא מהותו ושורשו של האדם. האדם טוב ביסודו, וכמו שהפסוק אומר "אשר עשה האלוקים את האדם ישר" (קהלת ז, כט). רבי חיים ויטאל בספרו שערי קדושה (א, א) נותן משל יפה לעניין זה. כשאדם רוצה חליפה, הוא הולך לתופר שמודד את אורך והיקף ידיו, רגליו, גבו, בטנו וכד', ובהתאם למידותיו מכין לו חליפה. בדומה לכך, הגוף הוא ה'חליפה' של הנפש הבהמית, והנפש הבהמית היא ה'חליפה' של הנפש האלוקית. במילים אחרות, הישות הפנימית ביותר של האדם היא הנפש האלוקית. נפש זו מתלבשת בנפש הבהמית, וזו מתלבשת בגוף. גם אם יש מאבק בין הנפש האלוקית לבהמית - כפי שמתאר זאת בעל התניא - צריך לזכור את המשל של רבי חיים ויטאל, ולפיו הנפש האלוקית היא מהות האדם, בעוד הנפש הבהמית אינה אלא הלבוש שלה (מיד נראה שגם בעל התניא מקבל רעיון זה).

בהתאם לכך, אדם הראשון נברא בלי רע בתוכו, ואם היה נמנע מלחטוא, מקומו בגן עדן היה מובטח. זה היסוד לכל רעיון התשובה, שהואיל והאדם

בשורשו טוב, עליו לשוב לשורש הזה.⁵ יתר על כן, גם הנפש הבהמית איננה רעה בשורשה, אלא דואגת לקיומו הפיזי של האדם. קיום זה כשהוא לעצמו איננו שלילי, שהרי הקב"ה רוצה שהאדם יחיה, ולכן צריך שיהיה כוח שידאג לכך - הנפש הבהמית. מה שכן, הקיום הפיזי הוא מקום מועד לפורענות, שעליו נאמר "לפתח חטאת רובץ" (בראשית ד, ז). כאן עלול להיווצר חיבור לרע, ואז האדם נופל בחטא. אבל אפילו הנפילה בחטא איננה משנה את מהותו הטובה של האדם, בדומה ליהלום שנפל לרפש, שערכו אינו נפגם, אלא שצריך לנקותו. וידועים דברי חז"ל: "חטא ישראל. אמר רבי אבא בר זבדא: אף-על-פי שחטא - ישראל הוא. אמר רבי אבא: היינו דאמרי אינשי אסא דקאי ביני חילפי אסא שמייה, ואסא קרו ליה".⁶

5. בנצרות, למשל, רעיון התשובה אינו קיים (יש וידיי שאדם עושה, וכפרה שאינה תלויה בו). זאת בגלל שהנצרות מאמינה ב'חטא הקדמון', כלומר, ברעיון שהרע מושרש באדם מיסודו. אם זה המצב, אין מה לדבר על תשובה, שהרי גם אם האדם יחזור למצבו המקורי, מה שהוא יגלה שם זה את הרע, ואם כן, מה התועלת בחזרה הזו? לעומתה, היהדות גורסת שהאדם טוב מיסודו, ולכן מצווה לעשות תשובה, כלומר לחזור למצב המקורי. זהו שאמרו חז"ל שיצר הרע נכנס לאדם "משננער ממעי אמו" (בראשית רבה לד, י). ראשית יצירתו של האדם טהורה וזכה, אלא שהמפגש עם עולם החומר עלול למשוך את האדם לכיוונים שליליים. "אל תראוני שאני שחרחרת ששזפתי השמש" (שיר השירים א, ו). השמש, היינו החשיפה לעולם החומרי, 'משחירה' את עם ישראל, אבל מצבו הראשוני קדוש וטהור. לכן בראש השנה כל סדרת תקיעות מתחילה בקול ישר, שמסמל את התום והטהר שמאפיינים את האדם מטבע בריאתו, ורק אחר-כך באים הקולות השבורים. מקורות אלה מראים לנו שהנפש האלוקית היא בסיסו של האדם ולא הנפש הבהמית.

6. סנהדרין, מד ע"א. בתרגום לעברית: זהו שאומרים אנשים, הדס שנמצא בין הקוצים, הדס שמו, והדס קוראים לו. עניינים נוספים שקשורים לרעיון שהאדם במהותו טוב:

א. בעל התניא אומר שכל אדם מישראל יכול למסור את נפשו על קידוש ה', משום שהחטא מביא לניתוק גמור בינו ובין ריבונו-של-עולם. תופעה מופלאה זו מנוגדת ליצר החיים של האדם, ולכן היא מלמדת שהקשר עם הקב"ה עמוק יותר מיצר החיים, הטמון בנפש הבהמית שבאדם (ראו: תניא, פרק יח; להלן פרקים ו, י). במילים אחרות, הקשר בין האדם לקב"ה קמאי יותר מהרצון לחיות, מה שמעיד שהנפש האלוקית היא מהותו של האדם ולא הנפש הבהמית.

ב. להלן (פרק ח, סע' 2) נראה שבעל התניא אומר שהנפש האלוקית צריכה 'לחנך' את הנפש הבהמית ולהפוך אותה לשותפה שלה בגילוי שם ה' בעולם. אפשרות זו מחזקת את